

Biodiversitet i Aarhus Nordre Provsti

Rapport fra Naturhistorisk Museum

INDLEDNING

I forbindelse med et samarbejdsprojekt om biodiversitet på kirkens arealer har Naturhistorisk Museum i foråret 2022 besøgt samtlige kirkearealer i Aarhus Nordre Provsti. Ved besøgene har museet sammen med kirkens ansatte besigtiget arealerne, hørt om den eksisterende forvaltning og om nye idéer til biodiversitetstiltag, og vi har derefter vurderet, hvordan man eventuelt kan gøre arealerne endnu bedre for naturen.

Projektet afspejler, at man overalt i samfundet har fået øjnene op for, at biodiversiteten er under pres. Presset gælder ikke alle arter; således vurderes det, at omtrent en tredjedel af vore arter stortrives i det moderne landskab, hvor der er en rigelighed af vand, varme, næringsstoffer og CO₂. Mange af disse succésarter er indvandret med mennesker og findes vidt udbredt overalt i det nordeuropæiske landskab. For de arter, der er knyttet til vilde, naturlige processer (græsning, slid, stormfald, brand etc) er der derimod tale om en bred tilbagegang, og specielt for insekterne viser mange undersøgelser en bred tilbagegang. Ønsket om at adressere biodiversitetskrisen har i løbet det sidste årti ført til noget, der godt kan karakteriseres som en folkebevægelse for bedre, mere og vildere natur, og der er et stort ønske om at gøre noget. Dette ønske deles af Folkekirken.

Flere har fået øjnene op for, at kirkegårdene byder på store muligheder for naturoplevelser. Fugle kan man opleve året rundt, og hvis man kratlusker på kirkegårdene, møder man måske sjældne laver på de gamle diger, de gamle træer huser et mylder af liv, og er der masser af blomster, kan man opleve en yderst artsrig bestøverfauna. Men den allerstørste fordel ved kirkegårdsnaturen er, at den er offentlig tilgængelig og vores nabo. Den er en del af nærmiljøet, og her kan man gøre en forskel uden at spørge naturmyndigheder om lov. Til gengæld skal kirkemyndighederne dog altid spørges ved større ændringer i driften. Rent naturmæssigt tilbyder kirkegårdene et rum til at eksperimentere og være kreative, men også til at begå fejl og blive klogere.

Figur 1. Biodiversitet. Nogle arter findes overalt og er meget almindelige. Andre findes kun på ganske få arealer og er sjældne - oftest, fordi de stiller krav til levestedet, som vi ikke kan honorere i det moderne samfund.

HVAD ER BIODIVERSITET?

Biodiversitet er et engelsk udtryk, der er gjort dansk. Begrebet blev første gang lanceret af E.O Wilson i en populærvidenskabelig artikel i 1987 og har siden optrådt i mere end 200.000 videnskabelige artikler. Ordet dækker mangfoldigheden af arter, gener og processer, men måles i praksis oftest i arter på et givet areal. Nogle områder huser en enorm biodiversitet, fx regnskovene, mens andre er meget artsfattige, enten af naturlige årsager (det Døde Hav) eller pga. vores kultivering (en dyrket hvedemark). Imidlertid er selve artsrigdommen ikke en meningsfuld målestok for, hvad vi ønsker, og hvad vi derfor prioriterer. En byggeplads med mængder af ukrudsarter kan således huse en langt højere diversitet af planter og smådyr end en højmose. Men det er højmosen, der virkelig er bevaringsværdig: Ud

over tørvemosserne vil højmosens vegetation nemlig være domineret af ganske få arter som fx tuekæruld, klokkelyng, rundbladet soldug og næbstar. Det, der karakteriserer højmosens biodiversitet, er, at disse arter ikke kan findes andre steder end netop højmosen og ofte har et begrænset spredningspotentiale. Hvis

de forsvinder herfra, vil de derfor have meget svært ved at genindvandre. De er med andre ord svære at erstatte, og følgelig giver det god mening at bevare dem, mens de endnu findes på lokaliteten.

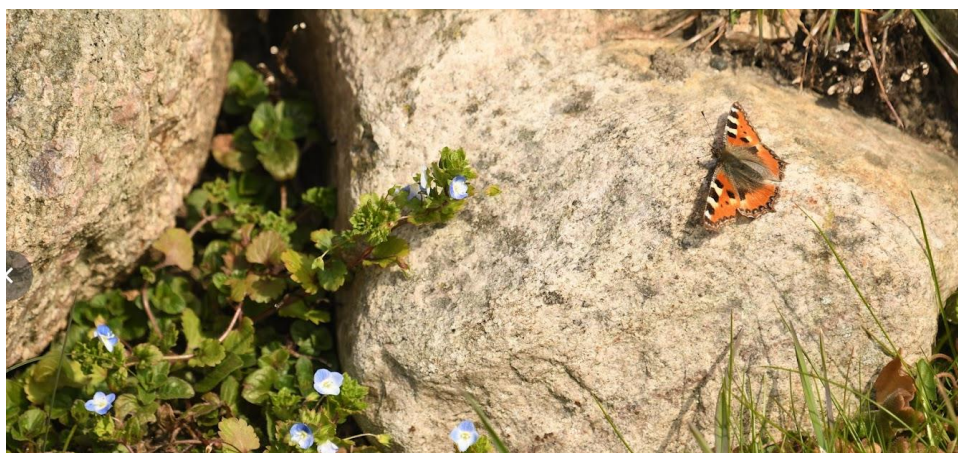
Når det kommer til naturforvaltning og naturbeskyttelse, vil vi derfor typisk prioritere arter og processer, som er svære at erstatte. Arter, der let lader sig erstatte – det kunne fx være agertidsele eller stor nælde – er der ingen grund til at prioritere. De skal nok komme af sig selv. Urbane landskaber er som udgangspunkt ikke disponeret til at være levested for vilde dyr og planter, og hvis det alligevel sker, er det normalt underordnet andre hensyn. Det er da heller ikke på kirkegårdene, at man finder Danmarks mest truede natur eller arter, men byerne har pga. deres heterogenitet et langt større naturpotentiale end det intensivt dyrkede land. I dag er det paradoksalt nok således, at hvis man tager en kvadratkilometer konventionelt drevet agerjord og sammenligner med en kvadratkilometer by, vil der være langt flere arter og individer af fx ukrudtsplanter, insekter og fugle i byen end i agerlandet. En af årsagerne er, at den jordbearbejdning, gødsning og eventuelle sprøjtning, som foretages i agerlandet, nulstiller flora og fauna, så arterne hvert år skal begynde forfra.

Ser man derfor bort fra de 57% af landets areal, der hvert år opdyrkes, udgør byerne omtrent en fjerdedel af det areal, hvor biodiversiteten i varierende grad kan tilgodeses. Til forskel fra de arealer, der administreres i henhold til Naturbeskyttelsesloven eller Skovloven, har man i byerne og på kirkegårdene relativt frie hænder til at eksperimentere med naturen, dog under hensyntagen til kulturmiljøet; således skal ændringer i indretningen og fx fældning eller plantning af nye træer altid godkendes af provstiuvalget. At der dog generelt er et stort råderum fremgår tydeligt af erfaringerne fra de 16 kirkegårde, som har et særdeles varieret udtryk. Fælles for arealerne er dog en ambition om en mere bæredygtig drift; fx sprøjtes der ikke længere på kirkens områder. Med en målrettet indsats på de rigtige steder kan man sagtens gøre en væsentlig forskel for vores biodiversitet, og vigtigst af alt kan man gøre det, hvor folk færdes til daglig.

KIRKEGÅRDEN - ET ANDERLEDES LEVESTED

STEN OG KLIPPER

Kirkegårdene rummer en række stærkt modificerede substrater, som man ikke finder andre steder i naturen. Mure, stendiger og vægge kan langt hen ad vejen sammenlignes med lodrette klipper, selv om de naturligvis er langt mindre varierede end et klippelandskab. Især stendigerne, som ofte er flere hundrede år gamle, kan – hvis man har undladt at holde dem rene vha. kemi eller ild – huse en meget rig lav- og mosflora, hvoraf flere arter er ganske sjældne på landsplan.

Figur 2. Et stendige med en naturlig urteflora kan være et værdifuldt levested for insekter og smådyr.

EKSOTISKE ARTER

En anden ting, som karakteriserer byen, er en meget stor tæthed af eksotiske ikke-hjemmehørende arter. Det gælder naturligvis især planterne, hvor flere tusinde arter holdes som pryddplanter i haverne og på kirkegårde, ligesom talrige ikke-hjemmehørende ukrudtsarter breder sig på havnearealer og baneterræner. Selv om den eksotiske flora sammenlignet med hjemmehørende arter kun sjældent er værter for en lige så artsrig fauna, er de dog med til at skabe strukturer i landskabet og dermed fx skjule- eller redesteder for fugle og pattedyr. En række eksotiske arter tilhører dog samme plantefamilier som naturligt hjemmehørende arter og kan derfor udføre mange af de samme økologiske funktioner, hvad enten det er som pollen- eller nektarkilde eller som kvælstoffikserende bælgplante. Det gælder fx purpursolhat eller storblomstret kulsukker.

Figur 3. Husrødstjert på Hirtshals Kirke - en relativt ny art i Danmark, som længer sydpå findes naturligt i klippemiljøer, men som i Nordeuropa har fundet et hjem i vore byer.

URBANE VARMEØER

Stenbroen bliver varm, når solen skinner. Når solindstrålingen rammer jordoverfladen, vil en del af energien blive reflekteret. Refleksionen afhænger af underlagets albedo - lyse overflader reflekterer som udgangspunkt mere energi end mørke overflader. En del af solindstrålingen vil blive benyttet til at fordampe vand, og noget vil blive opsuget af underlaget og efterfølgende frigivet som varmestråling. Jo mere vegetation, des mere energi går der til fordampning, som afkøler omgivelserne. Det er derfor, at vi selv på den varmeste sommerdag sagtens kan gå rundt på en græsplæne med bare tæer, og en park ligefrem kan føles dejligt sval. Men jo mindre vegetation og jo mørkere substrat, des mere vil underlaget akkumulere energi, som efterfølgende frigives som varmestråling. Det er årsagen til, at man kan spejle æg på mørke klipper, på asfalt og andre menneskeskabte overflader.

SIZE DOES MATTER

En anden bestemmende faktor for biodiversiteten er arealernes størrelse. Små kirkegårde som fx Ølsted eller Mejlbjerg huser typisk langt færre arter end store arealer som fx Skødstrup, Todbjerg eller

Egå, bl.a. fordi store arealer huser flere individer og derfor er mindre sårbare over for "ulykker" som tørke, oversvømmelser, kulde etc. Ydermere har små arealer en stor omkreds:areal-ratio, og risikoen for negative påvirkninger fra omgivelserne er derfor større. På et stort areal vil der ofte være et kerneområde, som ikke bliver så kraftigt påvirket af omgivelserne.

VIGTIG KONTEKST

Skal arterne have mulighed for at kolonisere grønne områder i byen, har afstanden til nærmeste bestande meget at skulle have sagt. I en by som Ebeltoft, der er omgivet af artsrigt græsland til alle sider, har sjældne åbenlandsarter af sommerfugle, bier, biller og krybdyr således rige muligheder for at indvandre til græslandsarealerne midt i byen. I Aarhus eller København vil det til gengæld være nærmest umuligt, idet de sjældne arter i så fald først skal bevæge sig 30-40 km fra enten Søhøjlandet eller Nordsjælland. Til gengæld ligger de to store byer tæt på gammelskove-arealer, og man kan derfor forvente, at der er et potentiale for kolonisering med de arter herfra, der er mest spredningsdygtige. Når man arbejder med naturforbedrende tiltag eller naturgenopretning i byerne og på kirkegårdene, er det derfor vigtigt altid at undersøge biodiversiteten i omegnen, hvor arterne skal komme fra.

KONTINUITET

Kirkegårde har ofte ligget på den nuværende placering i flere hundrede år og scorer derfor højt på den parameter, der hedder kontinuitet. Træerne er ofte gamle, og der er en meget varieret beplantning med

buske og træer. Græsplænerne er ikke så store som i parkerne, og vegetationen er generelt tættere. Især svampene gør sig bemærket på kirkegårdene, hvor biodiversiteten kan være særdeles høj. Gamle kirkegårde rummer græslandsarter på plænerne, især hvis plænerne er gamle og ugødskede. En art som karbolchampignon er således fundet på adskillige kirkegårde. I bedene findes parasolhatte, stjernebolde og gråblade, og på flis eller gamle træer findes mykorrhizadannere som tåreblade, skørhatte, mælkehatte og rørhatte samt nedbrydere. Avnbøgene på Vestre Kirkegård i Aarhus huser således den sjældne avnbøg-skørhat. Kirkegårdene er som oftest også rige på ynglefugle, fordi der er mere fredeligt end i parkerne, og fordi det tætte buskads giver gode muligheder for anlæggelse af reder.

Figur 4. Gammelt træ på Egå Kirkegård, endog med fuglekasse påhængt. Der bør hænge langt flere fuglekasser på kirkegårdene i provstiet.

STORE TRÆER

De større kirkegårde udmærker sig ofte ved at rumme store solitærtræer. Eftersom befolkningen som oftest stiller krav til pænhed og tryghed på kirkegårdene, er der sjældent plads til vildnis, og naturværdierne vil som udgangspunkt oftest være knyttet til træerne – især hvis de får lov til at ældes. Alt for ofte sker der dog det, at træerne fældes, så snart de viser tegn på sygdom, og nogle gange endda inden de bliver syge. Elmesygen var således hård ved byens træer, hvilket havde den konsekvens, at sommerfuglen det hvide w, hvis larver lever på elm, for en stund er blevet ret sjælden. Egetræer er mere populære, og i mange parker møder man derfor en anden sommerfugl, nemlig blåhalen, hvis larver lever af egenes blomsterknopper.

ALDER + STØRRELSE + VARIATION + OMGIVELSER = KVALITET

Jo tættere kirkegården ligger på natur af høj kvalitet såsom gammelskov eller artsrigt græsland, des større er potentialet for at tiltrække spændende arter til kirkegården. I Aarhus Nordre Provsti, hvor kirkerne generelt ligger i landbyer på god agerjord, er der i næsten alle tilfælde langt til nærmeste levesteder, dog må især Todbjerg Kirke nævnes, idet kirkens arealer omfatter flere hektar med god natur. Selve kirkegården skal også være af høj kvalitet.

Kirkegårde, der rummer både krat og buske, gamle træer, grus- og stenbunker, et lille vandhul, kvas, en ugødsket græsplæne og et væld af blomster sommerhalvåret igennem, kan således være umådeligt artsrige – ganske enkelt fordi der her kan findes flere forskellige levesteder end på hovedparten af vore naturarealer. De mange forskellige blomster kan tiltrække et utal af bestøvere; i det tidligste forår er erantis, krokus og mælkebøtterne i græsplænen populære, senere kommer ribs og æble til,

i løbet af sommeren tiltrækker gederams, lavendel, timian og mange andre arter både bier og sommerfugle, inden purpursolhat, jernurt og vedbend lukker og slukker i oktober.

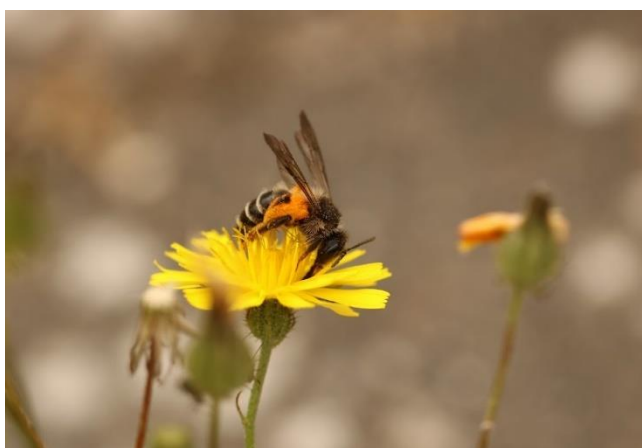
TÅLMODIGHED ER EN DYD

Selv om man brændende ønsker sig en artsrig kirkegård og gør alt for at tilgodese dyr, planter og svampe, skal man ikke forvente mirakler fra dag et. Engelske undersøgelser viser, at det – akkurat som ude i den vilde natur – tager lang tid at genskabe natur, der først én gang er blevet ødelagt. Man skal dog ikke fortvivle, blot fordi de sjældne arter ikke indfinder sig øjeblikkeligt. Realistisk set vil en gennemsnitlig, pænt varieret kirkegård huse omkring en tiendedel af Danmarks landlevende arter, dvs. omkring 2-3000 arter. Der er med andre ord nok at gå i gang med, mens man venter.

KIRKEGÅRDENES BETYDNING FOR DYR, PLANTER OG SVAMPE

Eftersom folkekirkens arealer omfatter mere end 110 km² og en fjerdedel af det samlede danske landareal, der ikke er under plov, giver det sig selv, at kirkegårdene i hvert fald lokalt kan have en stor betydning for biodiversiteten.

Figur 5. Gule kurvblomster tiltrækker i sommerhalvåret en lang række vilde bier, her tandet jordbi.

URBANE BIER

Mens mange arter af dagsommerfugle har det hårdt i byerne, fordi de stiller krav om en specifik kombination af larve- og nektarplanter, som sjældent honoreres i urbane miljøer, stiller sagen sig helt anderledes hos bierne. Urbane bier har i de seneste år været genstand for en øget opmærksomhed, men fokus har især været på vore egne husdyr, nemlig honningbierne, idet biavl ud over honningen også er en hyggelig aktivitet, som er let at formidle. Det er imidlertid ikke honningbier, der bør være i fokus, når talen går på biodiversitet, men derimod de mange arter af vilde bier. Bier kræver nektar- og pollenkilder. Nogle arter har kun én pollenkilde, fx djævelsbid eller tormentil, som kun findes på de bedste overdrev og enge. Disse

arter møder man derfor aldrig i byerne. Men for arter, der ikke er så kræsne, er byerne et slaraffenland, og kirkegårde kan myldre med forskellige arter af bier. Nyere undersøgelser viser således, at haver, parker og

kirkegårde overordnet set er mindst lige så rige på forskellige biarter som det omgivende agerland. Det er dog primært på de store kirkegårde, at den store diversitet kan træffes.

PATTEDYR

På kirkegårde ses ofte ræv og grævling, som dog kun sjældent får lov til at etablere bo på de velordnede arealer. Til gengæld er det værd at nævne pindsvinet, som er en art i kraftig tilbagegang mange steder. Pindsvinet sætter stor pris på kirkegårdenes varierede landskaber med krat, åbne arealer og buskadser med masser af regnorm. At også harerne er blevet bydyr og faktisk ofte kan ses i større ansamlinger understreger, at harens tilbagegang i det åbne land hverken handler om løse hunde eller forstyrrelser, men snarere om fødemangel. I byerne er der konstant masser af grønne planter at leve af, også midt på sommeren, hvor agerlandets afgrøder er modne og derfor bliver høstet. På kirkegårde med nåletræer kan man ligeledes være heldig at møde egernet, som bl.a. overlever vinteren i på de mange foderbrætter; desværre bliver mange egern dræbt i trafikken, idet de lige så kluntede på jorden, som de er adrætte oppe i træerne.

Figur 6. Pindsvin er en art i rivende tilbagegang, og findes den på kirkegården, bør det prioriteres at skabe kvasbunker og andre skjulesteder for arten.

FLAGERMUS

I storbyer som København og Aarhus kan man i det sene efterår opleve skimmelflagermusenes særprægede parringskald, der lyder som en høj, elektrisk overgang. Om sommeren findes flagermusen ude i det åbne land, hvor den tilbringer dagen på lofter og i hule træer, men om efteråret flytter den til storbyen, hvor den overvintrer højt til vejrs inde bygninger. Andre arter af flagermus kan opholde sig på kirkeloftet, i tårne eller i hule træer på kirkegården, og eftersom flagermus er opført på EU Habitatdirektivets bilag IV, er det vigtigt at sikre sig, at eventuelle fældninger eller arbejder på bygninger ikke skader flagermusene.

FUGLE

Ingen artsgruppe har taget lige så godt imod urbaniseringen som fuglene. Det skyldes flere faktorer. For det første kan fugle flyve langt, især under trækket, så fuglene oplever ikke barrierer i landskabet som værende af betydning. Der er dog enkelte undtagelser, nemlig hos de ekstreme standfugle, herunder ikke mindst agerhønen, som i dag ikke formår at kolonisere mange af de ruderater, hvor den ellers ville finde glimrende ynglemuligheder. Da fugles adfærd og naturlige skyhed er underlagt et kraftigt selektionstryk, vil fuglene i løbet af få generationer kunne tilpasse sig forstyrrelser, så længe de ikke bliver bekæmpet. Et klassisk eksempel er solsorten, som for 150 år siden var lige så sky som sangdroslen, men i dag kan nærmest påfaldende tillidsfuld. Sangdroslen er stadig sky, måske fordi den bliver efterstræbt af mennesker de sydeuropæiske vinterkvarterer, mens solsorterne, som i hovedsagen er standfugle, næppe bliver jaget af andet end spurvehøge. At fugle virkelig er tilpasningsdygtige og hurtigt vænner sig til byerne, illustreres af et eksempel fra Hamburg, hvor man sammenlignede bestandsstørrelserne i de samme byområder fra 1970'erne til 90'erne. Optællingerne viste, at hus- og skovskade oplevede en tidobling af bestandene, mens bestandene af sortmejsse, gærdesmutte, rødhals, spætmejsse og stor flagspætte omtrentligt femdobledes. Næsten alle de arter, der går frem i byerne, yngler oppe i vegetationen eller i bygningsstrukturer, hvorimod jordrugende arter såsom eng- og skovpiber, løv- og gransanger ikke har formået at tage byen i besiddelse i større stil, formentlig pga. forstyrrelser og stort prædationstryk, fx fra huskatte. På kirkegårdene mindrer fuglelivet typisk om det, vi møder i villahaver,

MURSEJLEREN

Også mursejleren er en nærmest obligatorisk kirkefugl. Den yngler i hulrum højt til vejrs oppe, enten i hulrum under tagskægget eller i nicher i murene. Herfra kaster den sig ud i lufthavet for at jage flyvende insekter. Ligesom husrødstjerten hører den naturligt hjemme i bjergrige områder, hvor den yngler i klipperevner, og Bornholm er derfor artens eneste "oprindelige" yngleplads. Alle andre steder i Danmark er den knyttet til mennesker. Efterhånden som byernes bygninger er blevet mere og mere tætte, er mange af mursejlernes redesteder forsvundet, og mange steder er man derfor begyndt at hjælpe mursejlerne ved at hænge mursejlerkasser op på bygninger. Med sine ekstremt korte ben og lange vinger kan mursejleren ikke lette fra jorden, og når den i august forlader reden, går der 9-10 måneder, inden den lander igen – med

mindre den helt undtagelsesvist finder et sted at hvile sig i vinterkvarterne i Afrika. I løbet af et år flyver mursejleren derfor omkring 500.000 km. Som specialist på flyvende insekter har mursejlerne svære vilkår, når sommervejret i en længere periode er køligt og blæsende, og i sådanne perioder går ungerne derfor i en energibesparende dvaletilstand, mens de sultne voksne for at overleve søger mod nærmeste højtryksvej, som ofte kan være flere tusinde kilometer borte.

LAVER

På kirkegårdsdiger, der ikke bliver behandlet mod mosser og laver, findes ofte en meget rig lavflora, som til tider kan omfatte sjældne arter. Eftersom laver lever på steder, hvor næringsstoffer er en kronisk mangelvare, er de uhyre effektive til at optage alle de stoffer, som er opløst i regnvandet. Gennem tiden har laver derfor været brugt til analyser af forurening med svovldioxid, NOx-gasser, radioaktive stoffer og tungmetaller. Men det var svovldioxiden, som primært stammer fra afbrænding af kul og olie, der for mere end 100 år siden begyndte at tage livet af byernes laver. Svovldioxid, som i vand bliver til svovlsyre, virker som andre syrer stærkt hæmmende på laverne. Effekten sås især på de epifytiske laver, dvs. laver, som gror på træer og buske, hvor bufferkapaciteten, dvs. evnen til at modstå forsuring, er mindre end på sten, der ofte indeholder mængder af kalk.

VIRKEMIDLER

FRØBLANDINGER MED VILDE DANSKE ARTER

En af de foretrukne metoder til forvildning i haver, parker, kirkegårde mv. er udsåning af frøblandinger. Markedet er enormt, og det er svært at bevare overblikket. Med den erfaring, som vi har fået i løbet af de seneste år, er der dog én klar anbefaling: keep it simple! Hvis man køber frøblandinger med 15, 20 eller 25 forskellige blomster i, er der garanti for, at ganske få arter kommer til at dominere det hele. Derfor vil vi anbefale, at man fokuserer på frø af ganske få arter, som gror godt og frodigt, og som samtidigt er gode nektar- og pollenkilder. En blanding, hvori indgår kællingetand, rødkløver, blåhat, røllike, hvid okseøje, almindelig knopurt og nældeklokke indgår, vil gro højt og godt og sikre tilgængelighed af nektar og pollen til en lang række af bestøvere sommeren igennem. Vi vil anbefale, at man kontakter et frøfirma som Nykilde og forhører sig om mulighederne.

<https://nykilde.dk/>. Hvis man ønsker at springe udsåningen over, men i stedet vil arbejde med planteplugs, kan <https://urbangreen.dk/produkter> anbefales.

UDPLANTNING AF TRÆER/BUSKE/STAUER

Som et alternativ til udsåning af frøblandinger vil vi stærkt anbefale, at man målrettet udplanter stauder, som er velegnede til insekter. For insekter mv. er det vigtigt at sikre sig en blomstring, der er fordelt over hele året, således at der fra det tidlige forår til det sene efterår er tilgængelig nektar- og pollenkilder. I tabellen er angivet små 100 forskellige arter, som alle på et eller andet tidspunkt i deres livscyklus er vigtige for insekter. Generelt synes det, som om man på de fleste kirkegårde har undgået udplantning af bærbærende buske og træer. Eftersom de har stor værdi som nektar- og pollenkilder for insekter, når de blomstrer om foråret, og som bærekilde for fugle om efteråret, synes det som et oplagt sted at sætte ind, fx med udplantning af ribs, stikkelsbær, solbær, mirabel, kirsebær, blommer, hvidtjørn, æble, hyld mv.

I tabellen herunder er opført Naturhistorisk Museums bud på en planteliste til brug på danske kirkegårde. Nogle af planterne er angivet til slægtsniveau, dvs. at der er frit valg ift. den konkrete art, mens andre er helt til artsniveau. I tabellen er angivet, hvornår de forskellige arter blomstrer, ligesom den omtrentlige farve er oplyst.

ART/SLÆGT	LATIN	M	A	M	J	J	A	S	O
Alant	<i>Inula</i>				x	x	x		
Almindelig fredløs	<i>Lysimachia vulgaris</i>				x	x	x		
Anisop	<i>Agastache foeniculum</i>				x	x	x	x	
Baldrian	<i>Valeriana</i>				x	x	x		
Blodrød storkenæb	<i>Geranium sanguineum</i>			x	x	x			
Blå anemone	<i>Anemone hepatica</i>	x	x						
Blåbær	<i>Vaccinium myrtillus</i>		x	x					
Blåhat	<i>Knautia</i>			x	x	x	x		
Brombær	<i>Rubus</i>				x	x	x		
Bærmispel	<i>Amelanchier</i>			x	x				
Dagpragtstjerne	<i>Silene dioica</i>			x	x				
Dild	<i>Anethum graveolens</i>				x	x	x		
Erantis	<i>Eranthis hyemalis</i>	x							
Fingerbøl	<i>Digitalis</i>				x	x	x		
Forårslyng	<i>Erica carnea</i>	x	x						
Fuglekirsebær	<i>Prunus avium</i>		x	x					
Galtetand	<i>Stachys</i>				x	x			
Gederams	<i>Epilobium</i>				x	x	x		
Gyldenris	<i>Solidago</i>					x	x	x	
Hedelyng	<i>Calluna vulgaris</i>					x	x	x	
Hestehov	<i>Petasites hybridus</i>	x	x						
Hindbær	<i>Rubus idaeus</i>				x	x	x		
Hjertespond	<i>Leonurus cardiaca</i>				x	x			
Hjortetrøst	<i>Eupatorium cannabinum</i>					x	x	x	
Hjulkrone	<i>Borago officinalis</i>			x	x	x	x	x	
Honningurt	<i>Phacelia tanacetifolia</i>				x	x	x	x	x
Hvid anemone	<i>Anemone nemorosa</i>	x	x						

Hvid okseøj		<i>Leucanthemum vulgare</i>				X	X	X			
Hvidtjørn		<i>Crataegus</i>			X	X					
Hylde		<i>Sambucus nigra</i>				X					
Hæg		<i>Prunus padus</i>			X	X					
Jernurt		<i>Verbena</i>					X	X	X	X	
Kaprifolie		<i>Lonicera</i>				X	X	X			
Kartebolle		<i>Dipsacus</i>				X	X	X			
Katost		<i>Malva</i>				X	X	X			
Kattehale		<i>Lythrum salicaria</i>					X	X			
Klokke		<i>Campanula</i>				X	X	X			
Knopurt		<i>Centaurea</i>				X	X	X			
Kobjælde		<i>Pulsatilla</i>	X	X							
Kongelys		<i>Verbascum</i>				X	X	X			
Krokus		<i>Crocus</i>	X	X							
Krybende læbeløs		<i>Ajuga reptans</i>		X	X						
Lægekulsukker		<i>Symphytum</i>			X	X					
Kvan / angelik		<i>Angelica</i>					X	X			
Kællingetand		<i>Lotus</i>				X	X	X			
Lav/storblomstret kulsukker		<i>Symphytum grandiflorum</i>	X	X	X						
Lavendel		<i>Lavandula</i>			X	X	X	X			
Liguster		<i>Ligustrum</i>				X	X				
Lind		<i>Tilia</i>				X	X				
Lucerne		<i>Medicago sativa</i>				X	X	X	X		
Lungeurt		<i>Pulmonaria</i>		X	X						
Lærkespore		<i>Corydalis</i>		X	X						
Løbstikke		<i>Levisticum officinale</i>				X	X	X			
Martsviol		<i>Viola odoratum</i>	X	X	X						
Merian		<i>Origanum vulgare</i>				X	X	X			
Mirabel		<i>Prunus cerasifera</i>		X	X						
Mynte		<i>Mentha</i>				X	X	X	X		
Natlys		<i>Oenothera</i>					X	X			
Perlehyacint		<i>Muscari</i>		X	X						
Pil		<i>Salix</i>	X	X							
Potentil		<i>Potentilla</i>			X	X	X	X			
Primula		<i>Primula</i>		X	X						
Prydløg		<i>Allium</i>			X	X	X				
Prydtobak		<i>Nicotiana glauca</i>				X	X	X	X		
Rhododendron		<i>Rhododendron</i>			X	X					
Ribs		<i>Ribes</i>		X	X						
Hunde-/æblerose		<i>Rosa</i>			X	X					
Rød-kløver		<i>Trifolium pratense</i>			X	X	X	X	X	X	
Røllike		<i>Achillea millefolium</i>				X	X	X	X		
Røn		<i>Sorbus</i>			X	X					
Salvie		<i>Salvia officinalis</i>			X	X	X	X			
Sankthansurt		<i>Hylotelephium telephium</i>						X	X	X	

Skovjordbær		<i>Fragaria vesca</i>		x	x	x				
Skvalderkål		<i>Aegopodium podagraria</i>			x	x				
Slangehoved		<i>Echium vulgare</i>				x	x			
Solbær		<i>Ribes nigrum</i>		x	x					
Solhat		<i>Echinacea</i>					x	x	x	
Sommerfuglebusk		<i>Buddleia</i>					x	x	x	
Stenurt		<i>Sedum</i>			x	x	x	x	x	
Stokrose		<i>Alcea</i>								
Strandasters		<i>Tripolium</i>						x	x	x
Sæbeurt		<i>Saponaria</i>				x	x	x		
Tidse		<i>Carduus</i>			x	x	x	x	x	
Tidseklugle		<i>Echinops</i>				x	x	x		
Timian		<i>Thymus</i>				x	x	x	x	
Tjærenellike		<i>Viscaria vulgaris</i>			x	x				
Tusindstråle		<i>Telekia speciosa</i>					x	x	x	x
Tveskægget ærenpris		<i>Veronica chaemedrys</i>			x	x				
Tyttebær		<i>Vaccinium vitis-idaea</i>		x	x					
Tørst		<i>Frangula alnus</i>			x	x				
Vedbend		<i>Hedera helix</i>							x	x
Vorterod		<i>Ficaria verna</i>	x	x						
Æble		<i>Malus</i>		x	x					

EGEN OPFORMERING AF STAUDER

På mange kirkegårde er der i dag en række tomme gravsteder, som bare henligger som bare jord eller med et interimistisk dække af løv. Der er et stort potentiale for at etablere "planteskoler", hvor man her opformerer stauder, der ikke blot kan bruges til senere udplantning på gravsteder, men også som afklip til buketter til kirkelige begivenheder. Enkelte kirker arbejder alle på denne måde, og i fx Favrskov Provsti er det allerede sat i system, ligesom man i Egå Kirke benyttede sig af systemet.

Figur 7. Storblomstret kulsukker er en særdeles fin bunddækkeplante til insekter

BUNDÆKKENDE PLANTER

Et spørgsmål, som gentagne gange meldte sig under besøgene på kirkegårdene, var sagen om bunddækkende planter på bl.a. gravstederne. I dag bruges mange steder guldbær, som er en sydeuropæisk art, der ikke tiltrækker det store insektliv. Den kan dog heller ikke anses for decideret skadelig, da den skaber rum for jordbundslevende dyr. En art, der entydigt kan anbefales som bunddække (når man ikke vil benytte sig af skvalderkål!), er **storblomstret kulsukker**, der med sine hvidgule, dybe blomster tiltrækker et væld af bier fra det tidligere forår. Af andre arter vil også vorterod og anemoner kunne komme i spil, men især vorterod er ofte uønsket pga. sit store spredningspotentiale.

BEVARELSE AF GAMLE TRÆER

En del kirkegårde udmærker sig ved forekomst af ældre træer. I bymiljøet gælder den generelle betragtning, at gamle træer er det mest uerstattelige naturelement, og vi vil derfor anbefale, at man lægger sig i selen for at bevare gamle træer så længe som muligt. Hvis

træet er sygt eller døende, vil vi anbefale en nænsom topkapning, der reducerer risikoen for skader mest muligt.

KOMPOST/KVASBUNKER

På de fleste af kirkens arealer produceres der i løbet af året en stor mængde afklip af buske, træer mv. Typisk køres det på genbrugsstationen, men der er et stort potentiale i anvendelse lokalt på kirkens arealer, enten som flis/kompost eller som ingrediens i kvasbunker eller -hegn. Kvashegn kan etableres ved, at man med stolper afgrænser området, inden for hvilket man samler kvaset. Kvasbunker vil typisk være vigtige ynglepladser for fx gærdesmutter og andre småfugle, ligesom det normalt vil være her, at pindsvin overvintrer. Netop pindsvinet er en art i rivende tilbagegang

STENDIGER / STENDYNGER

De fleste ældre kirkegårde har allerede et stendige, og omkostningerne ved nyetablering vil i mange tilfælde overstige gevinsterne. Derimod er eksisterende stendiger af meget stor betydning for en lang række arter, det gælder både laver, mosser og fx snegle. Derfor vil vi stærkt anbefale en politik for beskyttelse af stendigernes natur, således at der hverken sprøjtes eller brændes. Alene det faktum, at stendiger er langt skrøbeligere uden vegetation end med vegetation, bør tale for, at man prioriterer naturen her.

BYGNINGER OG TAGE

I de senere år er der kommet stadigt større fokus på grønne tage, især i klimatilpasningssammenhæng. Kirkernes tage er typisk fredede, men til gengæld er sognehuse, redskabsskure mv. steder, hvor man kan arbejde med biodiversitet på bygninger. Frem for at taget er en befæstet overflade, hvorfra regnvandet lynhurtigt strømmer væk og kan skabe oversvømmelser andre steder, er grønne tage en slags svamp, der i løbet af et år kan optage eller forsinke nedbøren. Et grønt tag kan reducere nedbøren, som løber videre, med mellem 60 og 80%, hvilket på et tag på 500 kvadratmeter indebærer, at taget optager 200 kubikmeter vand. Vegetationen og fordampningen herfra medvirker i høj grad til at sænke temperaturen i byen. Grønne tage beplantes typisk med virkelig tørketolerante arter som arter af stenurt, der kan være udmærkede nektar- og pollenkilder for sommerfugle og bier.

FUGLEKASSER

Ved besøg på provstiets kirkegårde er der de fleste steder noteret en bemærkelsesværdig mangel på redekasser til fugle. I mangel på hule træer eller hulninger i selve kirkebygningen er redekasser et oplagt alternativ, eftersom mange kirkegårde rummer ældre træer, der sagtens kan bære opsætning af redekasser. I træerne kan opsættes redekasser til mejser med hul diameter på 2½-3 cm og kasser til stærene med hul diameter på 5 cm. Især stæren, som er i kraftig tilbagegang som ynglefugl i Danmark, kan hjælpes med redekasser, og da kirkegårde typisk har arealer med tæt klippet græs, som stæren foretrækker, vil det være et helt oplagt tiltag. Opskrifter på redekasser kan findes her. Også mursejlerne kan med fordel hjælpes med redekasser. Læs mere om Tornby Kirkes arbejde for mursejlere her.

https://www.dof.dk/om-dof/nyheder?nyhed_id=2065

Figur 8. Fugle er ikke kræsne. Her en stær ved en decideret skævt ophængt redekasse.

Figur 9. Vedbend slår kun meget sjældent værtstræet ihjel og er tværtimod særdeles dekorativ, når den klatrer.

SKOVKIRKEGÅRDE

På flere kirkegårde har man allerede nu skovkirkegårde, og flere er under etablering. En skovkirkegård får et andet mikroklima end de ordinære kirkegårdes mere "busksteppe"-agtige mikroklima, og det vil derfor være en anden vegetation, der trives her. Som bunddække vil vedbend være oplagt, men det anbefales kraftigt, at den får lov til at klatre op ad træerne, idet den både vil blomstre og skabe nye levesteder for fx småfugle. Risikoen for, at træet bliver kvalt af vedbend er så minimal, at fordelene ved klatrende vedbend langt opvejer ulemperne. Som øvrig skovbundsflora anbefales helt klassiske arter som hvid anemone, blå anemone (med skyldig reference til Kaj Munk), stor fladstjerne, vorterod og bingelurt, der alle giver et fint bunddække. Evt. kan udplantes bregner som fx engelsød.

FULDEMANDSSLÅNING

I dag henligger mere end 500 km², dvs. over en procent af landets areal som græsplæner. En del af disse bruges i udpræget grad rekreativt, og det er ganske legitimt, at menneskets behov på sådanne steder vægter højest. Men mange arealer ligger som græsplæner "bare fordi". Fordi det er sådan, vi plejer at gøre, eller fordi det er det nemmeste. Her er der et stort potentiale for at give plads tilbage til naturen. Det behøver ikke altid involvere udsåning af blomsterfrø eller udplantning af stauder og buske, ej heller er det

Figur 10. Her slås en tilfældig tredjedel af et græsareal med en frontmonteret høster.

et naturgivet alternativ, at det er det bedste alternativ at lade det gro vildt og voldsomt. Når gødskede græsplæner gror til, ender de nemlig i højt græs, som på et tidspunkt visner og hobes op og kommer til at ligne enhver grøftekant i landet. En homogen græsplæne er levested for ganske få arter, men hvis man fx undlader at slå enkeltpartier, opstår der straks flere levesteder. Den mest effektive måde at forvandle en græsplæne til et forskelligartet levested er den såkaldte fuldemandsslåning, hvor man fx hver 14 dag slår en fjerdedel af arealet ganske tilfældigt. Efter endnu 14 dage gentager man øvelsen, igen tilfældigt, og så fremdeles i løbet af sæsonen. Allerede efter to slåninger er der fire kombinationer på arealet, efter

tre slåninger otte, og efter 4 slåninger er min ideelt set oppe på 16 forskellige kombinationer af græs. Noget er fx slået første gang, men ikke de næste tre, andre arealer er slået de to midterste gange, og måske ligger nogle arealer hen helt uden slåning.

INSEKTHOTELLER

Et meget populært tiltag er insekthoteller, hvis værdi dog helt afhænger af kvaliteten og placeringen. Insekthoteller skal placeres med en sydvendt indgang til redehullerne, og generelt gælder der, at jo mere varieret i størrelsen og jo dybere redehullerne er udboret i fx træ eller mursten, des bedre fungerer de. Illustrationen her er en brændestabel på Egå Kirkegård, men hvis der her var boret dybe huller ind i snitfladen på træstykkerne, ville det have været et fremragende insekthotel! Opskrifter på insekthoteller ses her: <https://www.dn.dk/nyheder/guide-sadan-bygger-du-insekthoteller-til-din-have/>

GENNEMGANG AF DE ENKELTE KIRKEAREALER

Samtlige arealer blev besøgt i perioden ultimo marts til primo april. Besøgene var generelt af 1-2 timers varighed, og områderne blev besøgt sammen med det arealansvarlige personale. Det var ikke tanken, at der skulle udarbejdes egentlige planer for de enkelte arealer – dertil var tiden og projektets omfang for begrænset – men ambitionen var at pege på oplagte indsatsområder, altid med respekt for de lokale ønsker. Det kunne konstateres, at alle de tiltag, som foreslås i denne rapport, allerede var implementeret på mindst et af arealerne i provstiet, hvilket taler for en væsentlig højere grad af fremtidig erfaringsudveksling internt i systemet. Det er vigtigt at understrege, at man ikke behøver holde sig til sit eget areal, når man læser anbefalingerne – man kan roligt følge med i og lade sig inspirere af, hvad der skrives om de andre arealer.

Skejby Gl. Kirke

	<p>Natur-kontekst Skejby Gl. Kirke ligger i den gamle landsby Skejby i nordkanten af Aarhus. I dag er området primært udlagt til byudvikling og industri, og der er ganske få naturværdier. Kirkearealet er ganske lille, blot 0,3 ha, og naturpotentialet er derfor ret begrænset.</p>
	<p>Generelt udtryk Biodiversitetsmæssigt fremstår kirkegården ganske ensartet, og indplantning af bærbærende buske og træer som fx ribs, kirsebær, æble kan medvirke til sikre nektar og pollen til bestøvere samt bær til fugle. Ral kan med fordel erstattes med græs.</p>
	<p>Gamle træer Omkring kirkegården står en række gamle træer, der entydigt må betragtes som arealets mest umistelige naturværdier. Det anbefales, at træerne ved sygdom blot topkappes, således at stammerne i mange år kan udgøre et værdifuldt levested for smådyr og evt. flagermus.</p>
	<p>Tomme gravsteder Der er en række tomme gravsteder på kirkegården, hvor der enten er ral eller bar jord. Det anbefales, at man overvejer produktion af "egne" blomster på disse arealer fx af gode stauder til insekter. Disse kan enten bruges på kirkegården eller til afklip til kirkelige arrangementer.</p>
	<p>Tæt krat Langs nordsiden af kirkegården findes et tæt krat med spredte træer. Dette krat kan være et værdifuldt levested for småpattedyr, fugle mv. og anbefales derfor opretholdt.</p>
	<p>Stendiger Rundt om kirkegården findes et stendige, som hidtil er blevet renholdt. Det anbefales stærkt, at stenene ikke behandles, således at laver og mosser med tiden kan indvandre.</p>
	<p>Evt. ophængning af fuglekasser I en række af de større træer omkring kirkegården bør det overvejes at ophænge redekasser, fx til rødstjert, mejser og stære. Mange hulrugende fugle har store udfordringer med at finde redesteder i bymiljøer, hvor store, hule træer er en mangelvare.</p>

Lisbjerg Kirke

	<p>Natur-kontekst Lisbjerg Kirke ligger i Lisbjerg nord for Aarhus, ganske tæt på Lisbjerg Skov, men ellers langt væk fra beskyttet natur. Kirken disponerer over næsten 2 ha, hvoraf godt en hektar er et areal op mod Lisbjerg Skov, udlagt til "kirkelige formål".</p>
	<p>Generelt udtryk Biodiversitetsmæssigt fremstår kirkegården meget ensartet, hvor der især bemærkes en udpræget mangel på buske og træer i forskellig højde – og dermed meget få nektarkilder til insekter og redepladser til fx fugle. Brugen af kirkegårdsral er udbredt.</p>
	<p>Nektarkilder Et naturelement på kirkegården, som tiltrak sig opmærksomhed, var en række meget store forårslyngplanter, som var umådeligt populære blandt insekter. Det understreger blot behovet for fokus på en kontinuerlig nektar- og pollenforsyning sæsonen igennem.</p>
	<p>Stort "brak"areal nord for kirken Et stort brakareal nord for kirken benyttes i dag rekreativt; der slås et par stier, som er populære blandt brugerne. Det anbefales at slå arealet med fuldmandskørsel, dvs. slå en tilfældig og "rodet" tredjedel af arealet om måneden.</p>
	<p>Opbrud i det firkantede Et nyetableret areal i sydvestenden af kirkegården har et mere organisk præg, og kombinationen af udplantede urter, græs, buske og bar jord er ideel til bl.a. jordbier og fugle.</p>
	<p>Stendiger Rundt langs sydkanten af kirkegården findes et dige, som er delvist nyetableret og renholdt. Det anbefales stærkt, at stenene ikke behandles, således at laver og mosser med tiden kan indvandre. Effekten heraf kan ses ved et lavt dige på nordsiden.</p>

Elev Kirke

	<p>Natur-kontekst Elev Kirke ligger i landbyen Elev nord for Aarhus – primært omgivet af by, skole, boldbaner og åbent landbrugsland, men også i nærheden af større skovområder.</p>
	<p>Generelt udtryk Biodiversitetsmæssigt fremstår den centrale del af kirkegården lav og ganske ensartet – med udpræget brug af kirkegårdsral, som flere steder er ved at blive erstattet med græs. Kirkegårdsdiget er et markant landskabelement.</p>
	<p>Græsarealer Der er en del græsarealer på nordsiden af kirkegården, hvor der er potentiale for at udplante buske, der kan være med at skabe et mere varieret udtryk og gavne forårsaktive bestøvere.</p>
	<p>Skovbundspræg Under lidt større træer er der eksperimenteret med udplantning af skovbundsstauder. Generelt er der opmærksomhed på udplantning af blomster; man kan med fordel lade sig inspirere af listen på side</p>
	<p>Evt. ophængning af fuglekasser I en række af de større træer omkring kirkegården bør det overvejes at ophænge redekasser, fx til rødstjert, mejser og stære. Mange hulrugende fugle har store udfordringer med at finde redesteder i bymiljøer, hvor store, hule træer er en mangelvare.</p>
	<p>Stendiger Rundt om kirkegården findes et stendige med en rig urteflora omkring. Det anbefales stærkt, at stenene ikke behandles, således at laver og mosser med tiden kan indvandre – det har hidtil også været tilfældet, men i 2021 blev stenene rensset ved et uheld.</p>

Skelager Kirke

	<p>Natur-kontekst Skelager Kirke ligger i Skejby i et relativt tæt bebygget, nyere boligområder. Der er mange krat, buske, små træer og plæner i området, men ingen spor af "ældre" natur med lang kontinuitet.</p>
	<p>Generelt udtryk Der er ingen kirkegård ved Skelager Kirke, og omgivelserne er i stedet helt klassiske offentlige fællesarealer med krat, enkelttræer og en meget stor græsplæne.</p>
	<p>Meget græs Arealet er omgivet af buske og træer, men langt hovedparten af arealet er i dag almindeligt plænegræs, der slås en gang om ugen. Der er et meget stort potentiale for at etablere biodiversitetsforbedrende tiltag. Udplantning af bærbærende buske som fx ribs, stikkelsbær, udplantning af stauder.</p>
	<p>Evt. ophængning af fuglekasser I en række af de større træer på arealet bør det overvejes at ophænge redekasser, fx til rødstjert, mejser og stære. Mange hulrugende fugle har store udfordringer med at finde redesteder i bymiljøer, hvor store, hule træer er en mangelvare.</p>

Ellevang Kirke

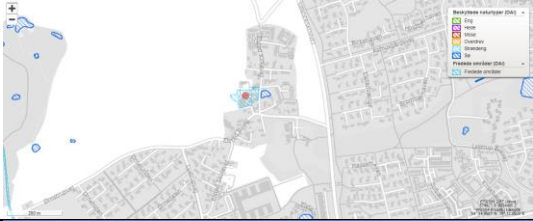

	<p>Natur-kontekst Ellevang Kirke ligger i et boligkvarter i Vejlbj. Naturindholdet i omgivelserne er begrænset til villahaver og fællesarealer ifm. skole og</p>
	<p>Generelt udtryk Biodiversitetsmæssigt fremstår arealet ganske ensartet; en græsplæne med en række høje, ensaldrede træer. Et par hjørner omkring kirken byder på læ og et varmt mikroklima, men det nuværende naturindhold er meget lavt.</p>
	<p>Meget plænegræs Hovedparten af grundarealet er ensartet plænegræs. Hvis man ønsker at introducere mere variation, anbefales, at en meter til to i radius omkring hvert af de større træer får lov til at ligge med højt græs. Det vil stadig se velordnet og "villet" ud.</p>
	<p>Stauder og blomster Så længe der står høje træer på hovedparten af arealet, er potentialet for blomster mv. ganske begrænset pga. tilskygning. Dog kan der med fordel etableres kasser eller bede med krydderurter og andre insektblomster i de solbeskinnede hjørner omkring kirken.</p>

Lystrup Kirke

	<p>Natur-kontekst</p> <p>Lystrup Kirkes arealer ligger i et område med meget bynatur midt i byen. Naturværdien i området bæres af omgivelserne, der bl.a. omfatter tilgroede græsarealer samt ældre løvskov.</p>
	<p>Generelt udtryk</p> <p>Selve kirkens arealer er homogent plænegræs, der benyttes rekreativt, bl.a. som kælkebakke. Kirkens arealer er kuperede, og naturpotentialet ift. til forskelle i mikroklima er højt.</p>
	<p>Etablering af buske</p> <p>Idet brugen af kælkebakken besværliggør etablering af bede mv, vil vi anbefale, at man på østsiden op ad stigen etablerer en antal buskadser med hjemmehørende buske og træer, fx æble, mirabel, kirsebær, ribs, solbær, stikkelsbær.</p>
	<p>Anderledes græsslåning</p> <p>Vi anerkender fuldt ud den arkitektoniske værdi, som nogen ser i en tætklippet græsplæne, men man bør som udgangspunkt spørge sig selv, om der ikke er mulighed for at friholde enkelte små partier for plæneklipperen, så det stadig ser "villet" ud.</p>

Elsted Kirke

	<p>Natur-kontekst Elsted Kirke ligger i landsbyen Elsted nord for Aarhus. Nærmeste arealer er dyrkede marker, småskove og krat samt et tæt-lavt bymiljø med ældre haver.</p>
	<p>Generelt udtryk Elsted Kirke fremstår som en særdeles varieret kirkegård med både varieret topografi og historik. Der er både skovpartier, krat, diger, græslandsarealer og mere klassisk kirkegård. Elsted Kirke fremstår allerede som en lokalitet med en væsentlig værdi for biodiversiteten.</p>
	<p>Spændende stendiger Stendigerne huser ikke blot interessante arter af laver og mosser; der er også et ganske artsrigt urteflor, især på den østlige del, og det anbefales, at man holder "plejen" på et absolut minimum og lader naturen udfolde sig så frit som muligt lige her.</p>
	<p>Skovkirkegård og vedbend Skovkirkegården er allerede under fin udvikling med bunddække af vedbend flere steder, men det anbefales stærkt, at man etablerer bevoksninger af naturlige skovbundsarter som anemoner, vorterod, bingelurt og kodriver frem for påskeliljer og andre havearter.</p>
	<p>Klatrende vedbend Uden for skovkirkegården får vedbend lov til at vokse i højden. I skovkirkegården har man hidtil forhindret vedbend i et gro opad. Det anbefales stærkt, at man lader den klatre frit. Vedbend vil ikke slå træerne ihjel, men til gengæld give arealet mere karakter.</p>
	<p>Skrånende græsarealer med urter I dag er nordvesthjørnet af arealet skrånende med græs; man kunne med fordel etablere et bunddække af fx lav kulsukker, kodriver, eventuelt endog skvalderkål, så man i stedet for græsslåning kunne lade arealet passe sig selv.</p>
	<p>Kvasbunker og -hegn I kanten af kirkegården er der etableret kvasbunker, som er særdeles velegnede som levested for bl.a. småpattedyr. Det anbefales, at man udbygger og forlænger hegnet, hvor det er muligt.</p>

Risskov Kirke

	<p>Natur-kontekst Risskov Kirke ligger i den sydøstlige del af Risskov, meget tæt på Ris Skov og i et gammelt villakvarter, hvor der tidligere har været frugtplantager. Der er mange gamle træer i området og en relativt lang landskabelig kontinuitet, og naturpotentialiet er derfor ganske højt.</p>
	<p>Generelt udtryk Risskov Kirke giver et generelt varieret indtryk med et øvre parti, der er ældre og mere parkagtigt end de nederste, yngre arealer. Der er meget klassisk kirkegård, men der arbejdes målrettet med naturforbedrende tiltag nærmest overalt.</p>
	<p>Urter, krydderurter til selvpluk mv. På de nederste, åbne arealer vil man med fordel kunne overvejes, om man kunne etablere bede med timian, merian, salvie, løvstikke og bærbærende buske til eventuelt selvpluk. Området er meget velegnet til bestøvende insekter, og der er mange redemuligheder.</p>
	<p>Have, park og kirkegård Kirkegården bærer præg af en havetradition, som skaber mange forskellige levesteder i hjørner og aflukker, og bortset fra at supplere med flere urter og bærbærende buske vurderes det ikke, at der er behov for specielle naturforbedrende tiltag her.</p>
	<p>Tæt vedbendkrat Blomstrende vedbend er en fantastisk nektar- og pollenkilde i efteråret, og det er generelt vigtigt, at sådanne kratstrukturer opretholdes.</p>
	<p>Præstens have - fuldemandsslåning En del af græsplænen ligger allerede hen som "vild", men udfordringen på god lerjord er, at græsset meget hurtigt bliver vissent og højt. Her vil tilfældig græsslåning på en tredjedel af arealet hver anden uge medvirke til et mere varieret udtryk.</p>
	<p>Insekthoteller På kirkegården er der – som eneste sted i provstiet – allerede opstillet større insekthoteller. Det anbefales at fortsætte arbejdet, gerne langs sydvendte mure og i læfyldte hjørner med solindstråling.</p>

Todbjerg Kirke

	<p>Natur-kontekst</p> <p>Todbjerg Kirke og by ligger i det næringsrige agerland nord for Aarhus, men i sydkanten af byen ligger et større sammenhængende og varieret naturområde, som kirken selv ejer. Også naboarealerne hér har høj naturkvalitet og prioriteres højt af bysamfundet</p>
	<p>Generelt udtryk</p> <p>Selve kirkegården og præstegårdshaven fremstår varieret med en blanding af buske, græs, ældre træer og et særdeles smukt dige med bl.a. kobjælder. De tilstødende arealer må betragtes som et stort aktiv, både rent naturmæssigt og rekreativt.</p>
	<p>Gamle træer</p> <p>Omkring kirkegården står en række gamle træer, bl.a. ask, der må betragtes som nogle af de mest umistelige naturværdier. Det anbefales, at træerne ved sygdom blot topkappes, således at stammerne i mange år kan udgøre et værdifuldt levested for smådyr og evt. flagermus.</p>
	<p>Tynding af nåleskov</p> <p>På arealet findes et parti meget tæt nål, som lukker så tæt, at skovbunden er helt død. Her kan det overvejes at tynde fx 2/3 af træerne, så man giver urter mv. mulighed for at etablere sig.</p>
	<p>Fuldemandsslåning på græsland</p> <p>Syd for kirkegården er et større græsareal med buske. I dag slås hele græsarealet maskinelt. Der er potentiale for at gøre området mere varieret som levested ved at slå mere varieret, fx ved "fuldmandsslåning", som vil skabe græsland i forskellige højder. Buskene bør bevares!</p>
	<p>Mose og krat</p> <p>Syd for kirken ligger et moseareal med en åben vandflade. Området er omfattet af Naturbeskyttelseslovens §3, og der findes tillige lille vandsalamander, butsnudet frø og skrubtudse. Trods tilgroning ses umiddelbart intet behov for oprensning; en sådan kræver under alle omstændigheder en tilladelse</p>
	<p>Evt. ophængning af fuglekasser</p> <p>I en række af de større træer omkring kirkegården bør det overvejes at ophænge redekasser, fx til rødstjert, mejser og stære. Mange hulrugende fugle har store udfordringer med at finde redesteder i bymiljøer, hvor store, hule træer er en mangelvare.</p>

Mejlby Kirke

Natur-kontekst

Mejlby Kirke ligger i Mejlby i agerlandet nord for Aarhus. Naturindholdet i omegnen er ganske begrænset, og kirkegården er lille, men kirkens areal ligger dog som en del af et grønnere område i nordøstenden af byen.

Generelt udtryk

Kirkegården fremstår ganske ensartet med ganske få større træer og buske, men til gengæld med meget kirkegårdsral. Det anbefales at arbejde frem mod mere grønt og færre sten, gerne langt flere buske og blomster.

Større træer med fuglekasser

Langs det nordlige dige står en række større træer, hvori der med fordel kunne ophænges fuglekasser, fx til stær, rødstjert og mejser.

Hjortshøj Kirke

	<p>Natur-kontekst Hjortshøj Kirke ligger højt til vejs i Hjortshøj nord for Aarhus, omgivet af agerland og dyrket skov mod nord.</p>
	<p>Generelt udtryk Kirkegården fremstår meget velordnet med meget lidt vildskab, men til gengæld med et ganske varieret strukturelt udtryk, bl.a. med en række høje træer, hvori der med fordel kan ophænges fuglekasser.</p>
	<p>Tomme gravsteder, bunddække og urter Der er en del tomme gravsteder, som lige nu er dækket af ral. På de steder, hvor der ikke er anden anvendelse, vil vi anbefale bunddække af fx storblomstret kulsukker eller etablering af bede med stauder og bærbærende buske.</p>
	<p>Kvashegn På et areal nord for kirkegården er etableret et kvashegn, hvilket er en glimrende ide. Kvashegn kan med tiden blive særdeles værdifulde levesteder, men det kræver tid og størrelse.</p>
	<p>Fuldemandsslåning af græs På et græsareal nord for kirken er der forsøgt etableret bede med udsåning af frøblandinger, men herudover vil til enhver tid anbefale, at man forsøger sig med tilfældig slåning af måske en tredjedel af arealet, måske en gang hver måned.</p>

Skæring Kirke

	<p>Natur-kontekst Skæring Kirkes arealer ligger i et ungt boligkvarter i Skæring, ganske langt fra eksisterende naturværdier. Omgivelserne består primært af græsplæner, hække og unge parcelhushaver.</p>
	<p>Generelt udtryk Det generelle indtryk af Skæring Kirke er lave bøgehække og græs. De åbne arealer benyttes ved marked om efteråret, men der vil alligevel være mulighed for udplantning af stauder og buske i hjørner og kanter.</p>
	<p>Frøblandinger? Der er etableret såbæde og udsået frøblandinger i den nordlige del af kirkens arealer. Frøblandingerne kan godt blive en udfordring af holde på sigt, og vi vil nok anbefale buske og stauder for at sikre "succes". Se blomsterlisten tidligere i rapporten.</p>
	<p>Anneks med lille vandhul, måske? Der er meget græs omkring Skæring Kirke, og man kunne overveje, om der i det lille indelukke på vestsiden kunne etableres et lille vandhul med sten og vandhulsflora. Det synes oplagt her, hvor folk kan kigge ud indefra.</p>

Egå Kirke

	<p>Natur-kontekst Egå Kirke ligger i kanten af Egådalen, omgivet af by og agerland til alle sider. Arealet er dog ganske stort og fremstår som en grøn oase i området.</p>
	<p>Generelt udtryk Kirkegården er særdeles varieret med en lang række forskellige partier, både den klassiske kirkegård med kirkegårdsral, flere partier med græs og urter og endelig et parti med skovkirkegård. Samtidigt er der en række ældre træer, som giver området karakter.</p>
	<p>Insekthoteller Billedet forestiller en brændestabel, men hvis man borede huller i træet på solsiden, ville det være et fremragende insekthotel til bugsamlerbier og en række (uskadelige) arter af enlige hvepse.</p>
	<p>Skovkirkegård Der er etableret skovkirkegård på Egå Kirkegård, og den fremstår nu ganske ung og homogen. Det anbefales at lade vedbend klatre i træerne, ligesom etablering af en naturlig skovbundsflora som fx vorterod, anemoner og kodrivere vil give et mere naturligt udseende.</p>
	<p>Stendiget Stendiget fremstår artsrigt og varieret og er et værdifuldt levested for mosser, laver og urter og dermed også for insekter.</p>
	<p>Egen dyrkning / opformering Som det eneste sted i provstiet sås på Egå Kirkegård en målrettet opformering af urter og stauder til eget brug, både i drivhus og på friland. I forhold til en bæredygtig resurseudnyttelse er det et helt uomgængeligt tiltag, som bør adopteres alle de steder, det er muligt.</p>
	<p>Gamle træer På kirkegården findes en række gamle træer, som repræsenterer de mest uerstattelige naturværdier på arealet. Gamle træer kan være årsag til konflikter, men det er meget vigtigt, at man prioriterer dem, og at de ikke fældes, allerhøjest topkappes hvis nødvendigt.</p>

Skødstrup Kirke

	<p>Natur-kontekst Skødstrup Kirke og tilhørende arealer ligger i Skødstrup i agerlandet nord for Aarhus. Arealet er afgrænset fra nærliggende natur, men til gengæld har det en størrelse, der gør, at arealet flere steder fremstår som et egentligt naturområde.</p>
	<p>Generelt udtryk Skødstrup Kirke har store arealer, og udtrykket af de forskellige partier er meget forskellige. Indgangen er domineret af græs, parkeringsarealer og et enormt bøgepur, hvis naturkvalitet er begrænset.</p>
	<p>Klassisk kirkegård Kirkegården fremstår klassisk med kirkegårdsral, hække af bl.a. taks og enkelte højere stedsegrønne buske. På arealet kunne godt indtænkes flere stauder og blomstrende og bærbærende buske, fx ribs, stikkelsbær, blåbær etc.</p>
	<p>Græsplæner og slåning Der er en del plænegræs på arealet, og der slås allerede differentieret flere steder, men generelt vil vi anbefale, at man inddeler græsarealerne i partier, der slås forskudt og eventuelt også med forskellig hyppighed – alene for at skabe yderligere variation.</p>
	<p>Skrænter med urter På de sydvendte græsarealer, hvor der er varmere og tørre, findes en række græslandsarter som fx håret høgeurt, ærenpris, forglemmigev mv. Det anbefales, at man lader disse arealer blomstre i løbet af sommeren og gerne fjerner udplantede tulipaner, som alligevel vil få svært ved at gro under disse specielle forhold.</p>
	<p>Gamle træer De naturværdier, som har suverænt størst værdi (måske i hele projektet), er de gamle bøge- og egetræer i præstegårdsskoven. Disse træer vil have stor gavn af at få mere lys, og at de mindre, omkringsstående træer fældes.</p>
	<p>Præstegårdshaven Den sydvendte præstegårdshave er et meget fint eksempel på en gammel have på muldbund og huser allerede en rig flora og fauna. Det anbefales stærkt, at stendiget får lov til at stå så urørt som muligt, idet diger er en sjældenhed i naturen.</p>

Trige Kirke

	<p>Natur-kontekst Trige Kirke ligger i Trige nord for Aarhus – med hovedvejen mod vest og agerland mod øst. Længere mod sydøst ligger et større skovområde med lysninger og vandhuller.</p>
	<p>Generelt udtryk Trige Kirkegård er en lille kirkegård med et relativt homogent udtryk. Der bruges en del kirkegårdsral, hækkene er små, og der er få større buske og træer på selve kirkegården. Der anbefales bl.a. flere blomster samt blomstrende og bærbærende buske.</p>
	<p>Ældre træer På nordsiden af kirkegården findes en række stynede træer, som med tiden kan blive værdifulde levesteder for laver, mosser og flagermus.</p>
	<p>Evt. ophængning af fuglekasser I en række af de større træer omkring kirkegården bør det overvejes at ophænge redekasser, fx til rødstjert, mejser og stære. Mange hulrugende fugle har store udfordringer med at finde redesteder i bymiljøer, hvor store, hule træer er en mangelvare.</p>
	<p>Tilkøbt areal Øst for kirkegården er der opkøbt et markareal, hvor der nu eksperimenteres med udsåning af frøblandinger. Vi vil anbefale, at driften af dette areal bør være "fuldmandsslåning", altså slåning af måske en tredjedede ad gangen, gentaget et par gange om året.</p>
	<p>Frodig græsplæne Den frodige græsplæne i vestenden af kirkegården kunne med fordel "brydes op" af buske og evt. et bed med stauder (se plantelisten).</p>

Spørring Kirke

Natur-kontekst

Spørring Kirke ligger i Spørring nord for Aarhus. Kirkegården er omgivet af landsbyen, men lige i nærheden ligger Spørring Ådal med større sammenhængende naturområdet.

Generelt udtryk

Kirkegården fremstår ganske homogen med udbredt brug af kirkegårdsral og en ret lille variation i træ- og buskhøjde.

Blomster og buske

På tomme gravsteder og såmænd også på gravstederne vil der med stor fordel kunne etableres langt flere bede med buske og blomster.

Flere buske, blomster, fuglekasser

Et areal sydøst for kirken henligger pt. som "bypark" med græs, træer og hække. Der er kun meget få gravsteder her, og man kunne med fordel introducere en større variation, fx gennem udplantning af buske og stauder, ligesom fuglekasser kunne hænges op i træerne.

Ølsted Kirke

	<p>Natur-kontekst Ølsted Kirke ligger i landsbyen Ølsted nord for Egådalen. Omgivelserne udgøres af frodig agerjord, og der er ganske få naturværdier i omgivelserne.</p>
	<p>Generelt udtryk Kirkegården fremstår med udbredt brug af kirkegårdsral og en ganske lille variation, dog er en række høje træer med til at give området karakter.</p>
	<p>Træer som levested, stendige og fuglekasser De gamle træer er det mest uerstattelige naturelement, og de bør prioriteres. Eventuelt kan der ophænges fuglekasser, fx til stær. Stendiget bør lades i fred og ukrudtsbekæmpelse ophøre. I græsset kan med fordel udplantes stauder eller bærbærende buske.</p>
	<p>Mindre ral, flere blomster Den udbredte brug af ral gør, at der er ganske få stauder, urter og buske på kirkegården. Vil man gøre noget for fx bestøvende insekter, bør der skeles til blomstertabellen.</p>

Vejlby Kirke

	<p>Natur-kontekst Vejlby Kirkegård er et stort grønt område, som pga. byudvikling er blevet klemt inde i nye boligkvarterer og nu er en isoleret "ø" i bymiljøet – men dog en ganske stor ø med en vis robusthed.</p>
	<p>Generelt udtryk Vejlby Kirkegård er stor og meget varieret! De store græsarealer på vestsiden kan med fordel brydes op af bede med stauder eller buske, ligesom arealet indbyder til etablering af et mindre vandhul, som er en mangelvare i området.</p>
	<p>Meget naturlig flora I bunden af hække og krat er vegetationen mange steder en naturlig skovbundsflora med anemone, vorterod og violer. Det anbefales stærkt, at man opretholder den ekstensive drift, der tilgodeser en naturlig flora.</p>
	<p>Fra græs til blomster Flere steder er der planlagt udsåning af frøblandinger. Her er det vigtigt at prioritere så enkle blandinger som muligt (se afsnit herom), fx med blot 5-6 arter som fx rødkløver, kællingetand, knopurt, røllike etc.</p>
	<p>Blå anemoner og bunddække Denne smukke skovbundsart, som gror villigt på god jord, blev i projektet kun truffet på Vejlby Kirkegård. Den kan til enhver tid anbefales som bunddække. En anden anbefalelsesværdig art som bunddække er storblomstret kulsukker, som er en fantastisk nektar- og pollenkilde.</p>
	<p>Gamle træer Vejlby Kirkegård er rig på gamle træer, som bør prioriteres som det mest uerstattelige naturelement. I yngre træer bør ophænges fuglekasser, hvor det er muligt.</p>
	<p>Honningbier, nej tak På Vejlby Kirkegård var opsat bistader, hvilket umiddelbart virker logisk, når der er mange blomster. Men honningbier giver ikke mere mad til de vilde bestøvere, de giver mindre, så som biodiversitetstiltag må bistader frarådes.</p>